

A neveléstudományi kutatás etikája

Kenneth A. Strike

Syracuse Egyetem

Fordította: Golya Szilvia

Lektorálta: Bajusz Bernadett

ETIKA ÉS A NEVELÉSTUDOMÁNYI KUTATÁS ETIKÁJA

Ez a fejezet a kutatásetikát a közösség oldaláról közelíti meg. A kutatócsoportok tagjai felelősséggel tartoznak a kutatói társadalomnak, illetve a kutatói közösségnek, mely magában foglalja a kollektív felelősséghez való ragaszkodást a társadalom etikai normáinak fenntartása, és annak biztosítása érdekében, hogy az intézmények és a gyakorlat a társadalmi eseményeket formálva alkalmazkodik azokhoz.

Ebben a fejezetben egy közösségi dokumentum lesz az irányadóm, „Az Amerikai Neveléstudományi Kutatószövetség” etikai kódexe, „Az Amerikai Neveléstudományi Kutatószövetség Etikai Irányelvei”, (AERA, 1992) továbbá a kódex vitaanyaga, mely az *Amerikai Neveléstudományi Kutatószövetség: Esetek és elemzések*-ben található (Strike et al., 2002).

Az AERA kódex előszavában többek között a következőket olvashatjuk:

A neveléstudományi kutatók számos diszciplínával rendelkeznek, számos kiváló elméleti keretet fognak át, és különböző kutatási módszereket használnak. ... A neveléstudomány, természetéből fakadóan, az egyén és a közösség fejlesztését jelöli meg célul. Mindemellett, a neveléstudományi kutatás gyakran a gyermekekre és más sebezhető populációra irányul. Ezen kódex egyik kiemelt célja, hogy emlékeztessen minket, neveléstudományi vizsgálatokat végző kutatókat, hogy törekednünk kell a populációk védelmére, megőrizve kutatásunknak, a kutatótársadalomnak, valamint minden velünk szakmai kapcsolatban állóknak az integritását. Úgy kell elköteleződnünk emellett, hogy megőrizzük saját kompetenciánkat, és mindazokét, akiket bevonunk a kutatásba, folyamatosan vizsgálva kutatásunkat etikai és tudományos adekvátság alapján, a belső és a külső viszonyokat a legmagasabb szintű etikai elvek felé vezérelve. (1.o.¹)

Amit az előszó tárgyal azt én ismeretelméleti (episztemológiai) pluralizmusnak nevezek. Ez a neveléstudományi kutatók számára három központi etikai kötelezettség ajánlásával zárul:

1. törekedni az egyéni és a közösségi értéknövekedésre,
2. támogatni a kiszolgáltatott helyzetben lévő populációt,
3. fenntartani a kutatás és a kutatótársadalom integritását.

58. oldal

Ezt a három témakört, az ismeretelméleti pluralizmus kérdését, valamint a kutatói szerzőiségre és tulajdonjogra vonatkozó kérdéseket tárgyalja ez a fejezet. Kezdjük a kutatói közösség integritásának fogalmával.

A KUTATÓTÁRSADALOM INTEGRITÁSA ÉS AZ ISMERETLEMÉLETI PLURALIZMUS

Az AERA kódex bevezetésének első része kimondja:

---

¹ Az oldalszám az AERA etikai kódexbeli jelölésre vonatkozik (Strike et al., 2002). A kódex hozzáférhető az AERA honlapján is.

A kutatás integritásának megőrzése érdekében a neveléstudományi kutatóknak biztosítaniuk kell, hogy kutatási konklúzióik kellőképpen konzisztensek legyenek saját módszertani és elméleti perspektíváikkal. Tájékozottnak kell lenniük a saját és az elterjedt paradigmákban egyaránt, melyek kutatásaik szempontjából relevánsak, és folytonosan vizsgálniuk kell az adekvátsági kritériumrendszert, ami alapján a kutatást megítélik. (7.o.)

Ezen a helyen a kutatói közösség integritásának fogalma kihangsúlyozza az intellektuális munka minőségét. A kutatási eredményeknek megbízhatónak kell lenniük. Az első rész irányelvei (8.o.) az adatok közzététele és interpretálása során a csalás és a becsstelenség súlyosságát jelzi. Azon kívül, a szövegrészlet egy „ismeretelméleti” fordulatot vesz az integritás elmélete felé, hangsúlyozva a módszertani és az elméleti adekvátságot. Itt a kutatásetika fellegvárában találjuk magunkat. Nincs annál nagyobb felelősség, mint elfogadni a tényeket és őrizni azokat az intézményi és gyakorlati alkalmazásokat, melyek biztosítják a tények tudomásulvételét.

Az első rész bevezetője, a kódex előszavához hasonlóan, említést tesz az intellektuális sokféleségről és sugallja annak fegyelembevételét. Mindamelllett, hogy ezek a fejezetrészek arra ösztönzik a kutatókat, hogy munkájukat saját mércéik szerint ítélik meg, ugyanakkor javasolják más nézőpontok megismerését és sajátjuk megítélését is. Ezért nem úgy kell olvasnunk azokat, mintha ez mind csak egy ismeretelméleti érvényesség lenne. Egy kutatóközösség kétféleképpen őrizheti meg integritását, szakértői bírálaton (peer review) és az olyan értékelő folyamaton keresztül, melyben a kutatójelöltek egy személyben meghatalmazottak és alkalmazottak. Az aktualitás és alkalmasság kötelezettsége mindenkire érvényes, mely lehetővé teszi, hogy valaki megfeleljen mások munkájának és paradigmáinak.

Az AREA kódex első részének irányelvei nem csak az intellektuális integritással kapcsolatos követelményeket tartalmazzák, hanem az alkalmazás becsületes és zaklatásmentes módjainak kitételeit is. Miközben az ilyen jellegű gyakorlat nem erodálja a kutatás minőségét (*A rossz emberek is végezhetnek jó munkát*), mégis szégyent hozhat a kutatótársadalomra és csökkentheti az ilyen jellegű kutatómunka kihatását. Ennélfogva az AERA etikai kódex a kutatás integritását és a kutatótársadalom hitelességét egyaránt fontosnak tartja. Vannak a kutatóközösségnek olyan kötelezettségei, melyek túlmutatnak az „ismeretelméleti feladatokon”. Át kell azonban gondolnunk, miként értelmezzük ezt a hitelességfogalmat a nem munkával kapcsolatos kutatói magatartásra. A szakmai etikának nem célja hogy az emberek felelősséggel tartozzanak a kutatóközösségnek vezetésük minden egyes területén.

A kutatás integritása és a közösség hitelessége megköveteli a kutatás megítélésekor szisztematikusan használt előítéletek felülvizsgálatát és azok eliminálását. Legalább négy ilyen előítélet van, amit kerülni kell. Az első ilyen az intellektuális szűklátókörűség, amikor valaki kizárólag a saját paradigmájának megfelelő elvek alapján ítélik meg minden munkát. Második a tudatos vagy nem szándékos diszkrimináció, legyen az faji, nemi, etnikai, vallási, szexuális beállítottság vagy egyéni ellenszenv alapú. Itt az előítélet elkerülése nem csupán a nyitottságot követeli meg tőlünk olyanok munkája iránt, akik különböznek tőlünk, de reprezentálni is kell őket a szakértői vélemény (peer review) során. Meg kell jegyeznünk, hogy sok esetben az előítélettel kezelt csoportok találtak olyan fontos új módszereket, melyek kifejezésre juttatják gondolataikat. A harmadik a pártfogás, a kutatás elferdítése azzal a céllal, hogy valaki ügyét vagy meggyőződését támogassuk. A negyedik pedig az osztály előítélet, mely abból fakad, hogy a kutatóknak mint csoportnak megvannak a maguk érdekei és szemléletmódjuk.

59. oldal

A legjelentősebb gyakorlat, amit a kutató csoportok alkalmaznak avégett, hogy biztosítsák az intellektuális munka minőségét, és hogy leküzdjék az előítéleteket, az a szakértői bírálat. A szakértői bírálat fogalma a tudományos folyóiratokban publikált cikkekre utal. Ez a gyakorlat jelentős mértékben megszabja, hogy milyen kutatás válhat hozzáférhetővé a kutató csoport számára. Meghatározza, hogy mit tekinthetünk tudásnak és meghatározza azt is, kit lehet előléptetni tudományegyetemen. A szakértői bírálat végső soron tehát nem csak azt határozza meg, amit ismertnek gondolunk, de azt is, hogy ki képes tudást létrehozni.

Mi szükség szakértői bírálatra? Nem demokratikus. Valójában rendkívül antidemokratikus üzenetet hordoz „Azok irányítsanak, akiknél a tudás van”. Azok a személyek, akik prominens tagjai ennek a folyamatnak egy, a saját maguk létét meghosszabbító elitet képeznek. Mialatt a kritika és a vita része a szakértői bírálat folyamatának, a tudományos publikáció nem lehet teljes mértékben ötletbörze. Tudományos munkát nem jelentetnek meg, ha az nem adekvátan alátámasztott, vagy nem számít fontosnak. Miért nem lehet a szakértői bírálat egyfajta cenzúra? Miért kellene, hogy egyesek karrierje és az általuk létrehozott tudás az elit kezében legyen?

Vegyünk sorra négy érvet, melyek választ nyújtanak ezekre a kérdésekre:

1. A kutatások publikálásra válogatása a tudományos közösség igényeit reprezentálja, aszerint, hogy a tanulmány hogyan illeszkedik az intellektuális irányelvekhez.
2. Ezek az irányelvek maguk is kutatói munka eredményei.
3. Ezek az irányelvek csak a beavatottak számára érthetőek és csak hosszas tanulás és bírálat után sajátíthatóak el. Az elsajátítást jól tükrözi a publikációs tevékenységben elért siker, melyet kiválónak ismer el a tudóstársadalom.
4. Mivel a kutatás folyamata ezoterikus, a nyilvánosság garanciát vár arra vonatkozóan, hogy a kutatás, mely véleményt formál a nevelésről, kiemelkedő színvonalú munka. A szakértői bírálat ezt a minőségi garanciát biztosítja.

Ezek a követelmények, ha igaz, támogatnak egy publikációs szisztémát, ahol a publikációra való kiválasztást önmaguk létét meghosszabbító szakértőcsoportok végzik. Ez az eljárás nem mentes a problémáktól. Azok, akiknek a kezében ott a döntési jog, hogy mit lehet kiadatni, a hatalmukkal élve támogathatnak olyan elméleteket és egyéneket, akiket kedvelnek függetlenül attól, hogy azok kellőképpen alá vannak-e támasztva tudományos érvekkel. Az intellektuális elvek lelkiismeretes alkalmazása megköveteli, hogy a bírálók az érvekkel jól alátámasztott nézeteket részesítsék előnyben még akkor is, ha azok nem a sajátjaik. A gyakorlatban ezt nehéz kivitelezni. Sőt, ez az ítélezési rendszer túlzottan konzervatív is lehet. A tudósok gyakran nem ismerik fel idejében az innovatív tanulmányokat, különösen, ha annak felismeréséhez felül kell vizsgálniuk saját állásfoglalásukat vagy az uralkodó intellektuális nézeteket. Erről a rendszerről nem állíthatjuk, hogy tökéletes, de jobb, mint az alternatívái. És meg kell alkotnunk olyan intézményeket és gyakorlatokat, amelyek biztosítják, hogy a folyamat olyan nyitott és tisztességes legyen, amennyire csak lehet. Az egyik ilyen alkalmazás a **blind refereeing**.

Két szükséges megjegyzést kell még hozzáfűznünk ezekhez az érvekhez:

1. A bírálatnak nem alávett kutatási eredményeket szkeptikusan kell fogadnunk, és törekednünk kell, hogy a tanulmányok, amennyire csak lehet, bírálat alá essenek.
2. Az értelmiségi szakmák autonómitását meg kell védenünk a szakértői bírálat során

Az első álláspontot az indokolja, hogy amennyiben a kutatás minőségét az elismert tudósok bírálata garantálja, akkor azon munkák, melyek nem esnek ilyenfajta bírálat alá, híján lesznek a minőségnek. Ezt a megközelítést óvatosan kell kezelnünk. Tanulmányokat sokféleképpen lehet bírálni.

Az eset paradigmája

60. oldal

a tudományos folyóirat. A bírakat rendszerint a szakmai tekintélyük alapján választják ki. Vannak azonban más bírálati mechanizmusok is. A tudományos kiadók gyakran kérnek fel szakértőket könyvek (vagy fejezetek) bírálatára és tanácsaikat megfogadják. Kormányképviseltek, akik szponzorálják a kutatást, gyakran kérnek szakértői véleményt. Ha egy tanulmányt nem is szakvéleményeznek kiadás előtt, gyakran lesz tárgya tudományos értékelésnek a kiadást követően.

Sajnos sok szponzor és terjesztővállalat olyan érdekeket képvisel, melyek ellentétesek lehetnek a szakértői bírálat folyamatával. A könyvkiadók profitot kell, hogy felmutassanak. Még az egyetemi kiadók is gyakran önellátóak kell, hogy legyenek. A kormányhivataloknak és politikusoknak megvan a maguk politikai érdeke. A támogató testületeknek megvannak a maguk okai. A magán kutatócégek nehéz helyzetük miatt a szponzorok kegyeit keresik. Nem lenne helyes azt a következtetést levonnunk, hogy azokat, akik ezeket az intézményeket vezetik, rossz szándék vezérli. A korábban ismertetett előítélet azonban előfordul, szemben a szakmai folyóiratokkal, ahol ritkábban vagy egyáltalán nem fordul elő, és a kutatást végző vagy szponzoráló csoport nem teljesen az objektivitást és minőséget tartja szem előtt.

A szponzor és terjesztő cégek komplexitása és a szakértői bírálat számos formája miatt nem várhatjuk el, hogy minden kutatás a tudományos szakmai bírálat folyamatán menjen keresztül. Annyit állítok csupán, hogy ha egy tanulmányt nem vetnek alá szakértő bírálatnak, akkor azt bizonyos szkepticizmussal kell fogadnunk. Ha egy tanulmányról nem készült szakmai bírálat és nem is hozzáférhető tudományos vizsgálat számára, akkor az igen kétségbe vonható.

Az intellektuális alapelveket (ideális esetben) egy-egy terület jól képzett szakértőinek vitái generálják. A szakértőknek féltékenyen kell őrizniük azt, ahogy ezek megszabják egy szakterület irányítását és biztosítják a szabadságot egy tanulmány főbb pontjainak megítélésében. Az úgynevezett intellektuális színvonal feletti kontroll, ez az intellektuális szakmák autonómiájának a lényege. Ez központi eleme a tudományos szabadság minden értelmezésének.

Az intellektuális szakmák autonómiáját veszélyeztetheti a kutatók és kutatóközösségek és fenntartójuk kapcsolata. A kutatók felelősségéhez hozzátartozik, hogy ellen tudjanak állni a fenntartó felől érkező kísértéseknek, melyek a kutatás kimenetelét vagy a bírálati szempontokat próbálják megszabni, avagy befolyásolni. Lelkiismeretes kutatók és intézményeik visszautasítanak minden ilyen szándékú finanszírozást. Nem állítjuk természetesen azt, hogy a finanszírozók nem rendelkezhetnek jogokkal a kutatást illetően. Ők szabják meg a kutatási prioritásokat és a határidejét. Nem ők hirdetnek ugyanakkor igazságot, és nem szabhatják meg a tudományos vagy nyilvános vita kereteit.

A kutatóközösségek és a kormány viszonya különösen aggályos, nem azért, mert a kormány rosszindulatú lenne, hanem mert hatalommal bír. A neveléstudományi kutatás nem örvend olyan megbecsülésnek, mint a természettudományok. Ettől még inkább úgy vélik a politikusok, hogy csorbíthatják a neveléstudományi kutatók szabadságát. Az USA kormányának erősödő bizonygatása, hogy a kutatások, melyeket támogat vagy melyeket alkalmaznak azok akik támogatják, tudományos kutatás kérdéseket vet fel, különösen, mert elég szűk értelmezését adja annak, mi is számít tudományosnak. Megkérdőjelezhető, azért mert az a javaslat, hogy a kormány szabja meg az intellektuális színvonalat a kutatók számára veszélyes üzenet, és azért is, mert a neveléstudomány politikai és gyakorlati tudományos meghatározottsága a kutatás elpolitizálódásának útját kövezi ki (lásd pl. Manzo, 2003).

Sok neveléstudományi kutató egyetért abban, hogy a kutatásnak tudományosnak kell lennie. A szakmai autonómia azonban olyan norma, amelyet mindenkinek el kell fogadnia, mert ez döntő fontosságú a kutatás minősége és objektivitása szempontjából. A

neveléstudományi kutatást jelenleg ismeretelméleti pluralizmus jellemzi. Véleménykülönbség a kutatók közt abban van, hogy mit érdemes kutatni, és milyen kutatási módszereket érdemes használni.

61. oldal

Ugyanakkor az ismeretelméleti pluralizmus problematikájának erre van egy közkedvelt válasza, mely nem más, mint hogy e különbözőség feloldásához az intellektuális szakmák eszmecseréi, érvelései szükségesek. Mikor is a hivatali szervek kezdenek szignifikánsan hatást gyakorolni az uralkodó intellektuális alapelvekre, állást foglalni folyó vitákban, akkor az alapelvekről szóló racionális mérlegelés folyamata hiányossá, torzítottá és politikai színezetűvé válik.

Az ismeretelméleti pluralizmus két formáját kell megkülönböztetnünk. Az első felismeri, hogy különböző kérdések és különböző tudományági aspirációk különféle diszciplínákat és eltérő metodológiákat igazolnak. A jog, a pszichológia és a közgazdaságtan különbözőek, és eltérő kutatási módszereket követelnek meg. Az ismeretelméleti pluralizmus másik formája sokkal problematikusabb. Az AERA kódex nem csupán azt állítja, hogy különböző diszciplináris háttérű és metodológiai szemlélettel rendelkezők alkotják a tagságot, hanem azt is sugallja, hogy a kutatók által vállalt paradigmák gyakorta versenyképesek. A „paradigma” terminust Thomas Kuhn terjesztette el (1970). Hozzávetőlegesen, a paradigma a jelenségek tanulmányozásának egy megközelítési módja, mely nem csak a lényegi állásfoglalásokat tartalmazza, a fontos jelenségek természete vonatkozásában, hanem azt is, hogy hogyan kell a jelenségekről gondolkodni. A különböző paradigmával rendelkező egyének vélhetően nem értenek egyet nem csupán a fontos jelenségek valóságtartalmát illetően, hanem olyan tények tekintetében sem, mint a jelenségek határvonalai, jellemezhetőségük mikéntje, a hipotézisek alátámasztása során alkalmazott bizonyítékokat illetően, a bizonyítékok gyűjtése tekintetében, vagy abban a kérdésben, hogy mi számít meggyőző érveknél. Az ilyenfajta nézetkülönbségek mélyre vezetnek. Kuhn álláspontja szerint a paradigmák összehasonlíthatatlanok. A különböző paradigmákkal rendelkező emberek különbözőképpen látják a világot, és nincsenek közös alapelveik, amelyekkel egyetértésre juthatnának.

Az alapvetés, miszerint a paradigmák összehasonlíthatatlanok, túlzás. Hilary Putnam (1983) érvekkel támasztotta alá, hogy nagy az egyetértés az erkölcsfilozófusok között két ponton: (a) minden erkölcsi ítélet tradíción alapszik és (b) minden tradíció kritizálható. Ez a két megállapítás általánosítható minden eszmére.

Ebben az esetben, a paradigmák közötti ellentmondások érveléssel feloldhatók. A neveléstudományban a szakértői bírálat gyakorlatának azonban szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy az érvelés eddig még nem oldott fel sok ilyen jellegű nézeteltérést. Az AERA etikai kódex negyedik részének bevezetése kimondja: „A szerkesztők és a kritikusok felelőssége a teoretikai és metodológiai nézőpontok sokféleségének felismerése, ugyanakkor annak biztosítása is, hogy a kéziratok megfeleljenek a különféle szemlélettel meghatározott legmagasabb szintű elvárásoknak” (101.o.). Az idézett rész 1b alapelve azzal a megjegyzéssel folytatódik, hogy „a szakmai (AERA) folyóiratoknak nyitottnak kellene lenniük a tagság által képviselt minden diszciplína és perspektíva felé, amely erősíti a felelős neveléstudomány tradícióját” (102.o.)

Ha e szempontokat követjük, az ismeretelméleti pluralizmus első típusát illetően nem sok nehézségünk adódik. Bonyolultabb a probléma viszont az összehasonlíthatatlan paradigmák közötti versenyt illetően, mivel ilyen esetekben a tanulmány elbírálásakor figyelembe vett szempontok megkérdőjelezhetőek. Itt nem az a helyes hozzáállás, hogy a tanulmányt pusztán azon alapelvek szerint bíráljuk, melyekre maga a tanulmány hivatkozik. Ez nem az, amit az AERA kódex mond, amikor a „felelős tudományosság tradícióját” fenntartó megközelítésekre hivatkozik. Ez azt jelenti, hogy a tanulmányt nem csak azon

alapelvek alkalmazása által kell bírálni, melyekhez igazodik, de ezen alapelvekkel szembeni kritika alapján is. Azon alapelvek bírálatától való húzódozás, melyhez a tudományos munka folyomodik, azzal a következménnyel jár, hogy el kell fogadnunk a felelőtlen tradíciókba ágyazott tanulmányt mindaddig, amíg az saját alapelveinek megfelel. A nehézség, természetesen, a felelős és a felelőtlen tradíciók közötti különbségtételben rejlik.

Tekintsük át a következő négy pontot:

1. A szakértői bírálat folyamatának nyitottá kell válnia az innovatív, új szemléletmódok felé anélkül, hogy a relativizmusnak abba a formájába esne, melyet a paradigmák összehasonlíthatatlanságáról alkotott nézet vázol.

62. oldal

Vagyis a szerkesztők és a bírálók nyitottak kell, hogy legyenek az ismeretelméleti innovációk felé, és nem saját kritériumaikat kellene alkalmazniuk, mintha nem lennének azoknak megfelelő alternatívái.

2. A paradigmákról szóló vitákat érvekkel kell megoldani. Az pedig a szerkesztők és bírálók felelősége, hogy az ilyen érveléseket elősegítsék.
3. Az innovációk iránti nyitottság megköveteli a szerkesztőktől és a bírálóktól, hogy nyitottak legyenek új megközelítési irányok és értékrendek irányába, bár ez nem jelenti azt, hogy ne fogalmazhatnának meg negatív véleményt azokkal szemben, vagy hogy ne mutathatnának rá azon megközelítések hiányosságaira, vagy ha a szemléletmód nem eléggé indokolt.
4. A 3. pontban megengedett ítélezések vitások és nehézkesek. Nincsenek olyan kritériumai, amelyek kizárnák a hibalehetőséget. Mégis a legbiztosabb módja annak, hogy a paradigmavítát érvekkel döntsük el az intellektuális szakmák autonómiájának a tiszteletbetartása.

SZERZŐI- ÉS TULAJDONJOG

A kutatási eredmények szerzői és tulajdoni kérdései gyakran viták forrásai a kutatók és tanítványaik között, kutatók és az őket alkalmazó intézmények között, a kutatók és a kiadóvállalatok között. Nézzünk meg az említettek közül néhány területet, kezdjük egy, a szerzői- és tulajdonjogra tett javaslat elemzésével: aki a kutatást végzi, annak szerzője és tulajdonosa is egyben. Ez a szabályjavaslat a tulajdonjog általános szabályozására utal Locke (1960) nyomán. Valaki tulajdonjogra tehet szert azáltal, hogy a terméket ötvözi a munkájával.

Ez a javaslat nem működik. Először is azért, mert a kutatás termékének fogalma nem egyértelmű. Akik terveznek és végrehajtanak kutatást tekinthetők a kutatás létrehozóinak, de éppúgy lehetnek azok is, akik gépelik vagy szerkesztik azt. Másodszor a szerzőség nem idegeníthető el, a tulajdonlás viszont igen. A szerző nem minden esetben a tulajdonos. Harmadszor vannak olyan tényezők, azon felül, hogy ki végezte el egy munkát, melyeket figyelembe kell venni a tulajdonos megállapításakor. A tulajdonosi viszonyok megállapítását végző intézmények a kutatóközösség céljait kell hogy szolgálják. Nekik kell, például, ösztönözni a minőséget és elvetni a diszkréciót.

Az AERA etikai kódex 3. fejezetének előszavában azt olvashatjuk: szellemi termék tulajdonlása túlnyomórészt a kreatív közreműködés egyik funkciója. Túlnyomórészt nem az „alkotás kiterjesztésének funkciója” (75.o.) a szellemi termék tulajdonlásának fogalma nem mondja meg pontosan, hogy ez a szerzőre vagy a tulajdonosra vonatkozik. Érthetjük alatta mindkettőt. A 3. rész ezt a komplexebb szabályt mondja: a mű létrehozásának folyamatában végzett kreatív közreműködés feljogosít a szerzőiségre. Egy tanulmány vagy egy alkotás szerzője a tulajdonosa a tanulmánynak vagy alkotásnak, hacsak nem a tulajdonlást elidegenítették helyénvaló és érvényes érvek alapján. Miért kap ilyen nagy hangsúlyt a kreatív közreműködés? Az egyik magyarázat, hogy aki kreatívan hozzájárul a kutatáshoz, az alkotja meg azt. Aki gépeli a kéziratokat, az segíti a kutatási folyamatot, de nem végez kutatást. Így

minden, ami a szerzőiségre vonatkozik, a kreatív közreműködést és a kreatív közreműködés fokát vizsgálja. A kutatás megtervezése kreatív közreműködés, a kézirat korrektúrázása nem az. Akad természetesen számos határeset. A statisztikai konzultáció tekinthető, de nem minden esetben, kreatív közreműködésnek. Ha a kutatás tervezői szakértővel konzultálnak és technikai segítséget kérnek tőle, de a további tervezési munkában nem vesz részt, akkor az nem számít annak. De annak számít, ha a szakértő az átfogó tervezési munkát befolyásolja.

Vannak olyan esetek, amikor a kreatív közreműködés nem jogosít fel szerzőiségre. Folyóiratok szerkesztői néha jelentős szerepet játszanak tanulmányok átdolgozásában, a szerzőséget az indokolhatja, ha a kolléga részt vesz a kutatásban. Hasonlóan egy konferencián elhangzott gondolat lehet alapvetően fontos valakinek a tanulmányában,

63. oldal

de ez általában nem jelent szerzőséget. Ezek a példák azt mutatják, hogy kreatív közreműködés akkor jelent szerzőiséget, ha az alkotói folyamatban részt vesz valaki, az nem elég, hogy csupán kihatással van rá. Egyéb közreműködéseket azonban el kell ismerni a kutatás szövegrészeiben.

A hallgatók tanulmányaiban tanácsadóként közreműködőket általában nem tekintik szerzőknek, még abban az esetben sem, ha a hallgatók az ő gondolataikat dolgozzák ki. (Ugyanakkor a tanácsadó egy kézirat szerzőjének tekinthető, ha annak gondolatát írja le vagy dolgozza fel a disszertáció. Ezt a kreatív közreműködés határozza meg). Szerzőtársi helyzet esetén a szerzőket a közreműködő munkájuk alapján kell rangsorolni. Van olyan eset, amikor ez nem egyértelműen megállapítható. Két vagy több szerző esetén, akik egyenlő munkát végeztek, a szerzőket abc sorrendben szokás feltüntetni. (Amikor egy csapat több tanulmányt készít, s az alkotói közreműködés mértéke azonos, elfogadott a váltott szerzőiség gyakorlata.) Ebben az esetben a szerzők sorrendje nem ad tájékoztatást az olvasónak arról, hogy az egyik szerző nagyobb tevékenységet fejtett ki. Ilyen esetben hasznos lehet egyértelművé tenni, hogy a szerzők felsorolása miként értelmezhető.

Nyilvánvaló, hogy annak eldöntése, hogy a közreműködés kreatív-e és hogy ki milyen mértékben vett részt a munkában, bizonyos mértékig szubjektív döntés. Ésszerű, ha a kutatócsoportok előre megegyezhetnek ilyen kérdésekben. A hatalom és befolyás nem lehet alapja a szerzőiség eldöntésének. Ha egy kutató alkalmaz egy másik kutatót vagy akadémiai tanácsadó egy másikat, ez nem ad alapot a szerzőiség kérdésében elsőbbségre. Az sem, ha valamelyikük közbenjárása eredményezte a finanszírozást vagy a szerződés létrejöttét. Etikátlan lenne szerzőként feltüntetni valakit, aki nem járult hozzá kreatívan a munkához. Szerzőiséget nem lehet üzleti alapon odaítélni, még akkor sem, ha abban mindegyik fél egyetért.

Szerzőiséget nem lehet valakire átruházni, még önkéntes alapon sem. Ennek oka az, hogy a szerző felelősséget is vállal a tanulmányért. Ezért a szerzői jog átruházása jogi kérdéseket vethet fel. Ha a tulajdonosi jogot ruházzák át más személyre, az új tulajdonos nem változtathat a tanulmány tartalmán anélkül, hogy a szerző hozzájárulását és beleegyezését ne adná. Itt ismét felmerül, hogy a mű hitelessége és felelőssége kinek tulajdonítható.

A szerző személyének pontos megállapítása nem csak azért fontos, mert azt a szerző iránti tisztesség és becsület megköveteli, de fontos a kutatás folyamatát illetően is. A kutatást végző személy ismerete segít a mű értelmezésében. Ha be tudjuk azonosítani a szerző személyét, az segít minket abban, hogy kontextusban értelmezhesük a művet. Más kutatók számára is lehetővé válik, hogy a szerzőt felkeressék kérdéseikkel vagy a feldolgozott adatokkal kapcsolatban. Végül pedig ez szolgálja a lehetséges pontos személyzeti megítélések lényegi elemét a kvalitatív és kvantitatív kutatásra vonatkozóan.

A plagizálás, a szellemi tulajdon eltulajdonítása, alapjába véve, a hitelének az ellopása. Ez az, amikor valaki a más munkáját a sajátjaként tünteti fel. Ez az egyik legsúlyosabb tudományos bűntény, nem csak azért, mert rettentően káros a szerzők számára, hanem azért

is, mert a kutatóintézetek megfelelő működéséhez nélkülözhetetlen azok megfelelő hitele. A kutatási eredmények ellopása, ha nem jár hitellopással (amikor valaki anélkül használja fel mások munkáját, hogy fizetne érte) is bűn, de nem plágium.

A szerző személyével szemben a tulajdonosi jog átruházható: bár a mű szerzője valószínűsíthetően tulajdonosa is, hacsak azt jogszerűen nem módosították. Jogi folyamat paradigmája az érvényes és önkéntes szándéknyilatkozat benyújtása. Az egyértelmű esetek között találunk olyan eseteket, amikor a szerző eladja a kéziratot egy kiadónak, a szerző átruházza a kézirat szerzői jogát egy folyóiratnak, hogy elősegítse a kiadást, vagy amikor a szerző átengedi a tulajdonjogot a finanszírozó vállalatnak a finanszírozás fejében. Az is lehet, hogy a szerződés vélelmezett kötelem, legalábbis nem kézzelfogható. Azok az egyetemek, amelyek létesítményeit kutatók használják kutatási célokra, jogosan várnak el honoráriumot (bár gyakran nem teszik) és ahol szabadalomról van szó, nem szerzői jogról, ott a szabadalmi jogot elvárhatják.

64. oldal

Gyakran nem egyértelműek és szigorúak a kritériumok, amelyek alapján megállapítható, hogy ki egy kutatás tulajdonosa, amikor a szerző kérdése nem elsőrendű. Ki tulajdonát képezik a kutatásban felhasznált adatok? Képzeljük csak el azt az esetet, amikor az adatokat egy egyetemista hallgató gyűjtötte a szakdolgozatához, amely egy nagyobb külső finanszírozású kutatás részét képezi, melyben az egyetem létesítményeit használják. Kie a tulajdonjog? A hallgató, aki gyűjtötte, a tanszék alkalmazottja, aki a pályázatot elnyerte, a támogató intézmény, az egyetem mind-mind igényt tarthatnak rá. Csak előzetes megállapodás vagy az egyetem vonatkozó szabályai alapján tudjuk elbírálni ezeknek az igényeknek a jogosságát. Ilyen egyezségek és igények hiányában nincsenek mérvado elvek vagy közös megegyezést biztosító támpontok a tulajdon kérdését illetően. Csak abban bízhatunk, hogy az ésszerűség és a jó szándék győz.

Aki kutatást végez, az igényt formálhat az abból származó profitra. A „prima facie” tulajdonos az alkalmazható jogi és politikai szabályok vonatkozásában szerződést köthet a kutatást és annak eredményeit illetően. A szerződésekre vonatkozó normák: a szerződések önkénteseknek és átláthatóknak kell lenniük. Ésszerű „quid pro quo” kell, hogy legyen. A feleket nem lehet kényszeríteni vagy félrevezetni. A kényszerítés és félrevezetés eszközeit kivéve a felek határozhatják meg együttműködésük feltételeit, és amiben megállapodtak, ahhoz tartaniuk kell magukat. A mű szerzői (és az adatállomány létrehozói) kreatív tevékenységük alapján annak vélelmezett tulajdonosai. Azok, akik a kutatást támogatják a díjból, illetve a tulajdonjogból részesedést igényelhetnek. A tulajdonjogra azonban nem formálhatnak igényt az alapján, hogy támogatták a kutatást. A kutatást támogatók részéről a tulajdonjogra igény csak abban az esetben fogalmazódhat meg, ha az tárgyá előzetesen egyeztetett irányelveknek vagy megállapodásnak.

Ezek az irányelveknek és megállapodásoknak meg kell felelniük bizonyos feltételeknek. A kutatói szabadságot tisztelet és diszkréció illeti meg. A kutatók csak kivételes esetekben vállalhatnak olyan szerződést, mely az alkotói szabadságot és az adatokhoz való hozzáférést nem teszi lehetővé. Nem szabad elfogadniuk olyan feltételeket, amelyek következtében az eredmények meghamisíthatók vagy a felhasználóknak visszaélésekre adnak lehetőséget. Olyan megállapodást se kössenek, amelyek a kutatás minőségét erodálhatják.

Az irányelvek célja, hogy a kutatás minél szélesebb körben való hozzáférést elősegítsék. Azok az elvek és jogok, amelyek közfinanszírozású kutatási eredményeket nem jogvédelemnek tekintik, és a nem biztosítanak a kutatóknak szerzői jogot, gyakran nem érik el céljukat. Kiadók és szaklapok általában nem hoznak le olyan kéziratokat, ami nem rendelkezik szerzői joggal. Mind a folyóiratok, mind a kereskedelmi kiadók bizonyosságot akarnak, hogy engedélyük van az irat kiadásához. A szerzői jog átruházása biztosítja ezt. Folyóiratok esetében a szerzői jog birtokában védi a lapot és a szakmát attól, hogy a szerző

két kiadóval kössön megállapodást, mert az nem hatékony. A kereskedelmi kiadók nem jelentetnek meg olyan munkát, amiből nem származik bevételük. A szerzői jogot is maguknak követelik. Így az a rendszer, amelyben egy mű tulajdonjogát átruházhatják, általánosságban elősegíti a kutatási eredmények hozzáférhetőségét.

EGYÉNI ÉS TÁRSADALMI GYARAPODÁS

Három kérdés merül fel azon nézet kapcsán, miszerint a kutatóknak hozzá kellene járulniuk az egyén és a társadalom gyarapodásához: (a) Honnan tudjuk, hogy mi számít gyarapodásnak? (b) Mi a kutatás és a kutatók szerepe annak eldöntésében, hogy mit tekintünk gyarapodásnak? (c) Milyen típusú tevékenységek és intézményi háttér teszi lehetővé a kutatók számára azt, hogy a gyarapodást szolgálják?

Ezek a kérdések fölöttébb összefonódhatnak az olyan társadalmakban - így a miénkben is - melyeket tartós pluralizmus jellemez (Rawls, 1993). Eltérő vélemények fogalmazódnak meg az emberi jólétet és a

65. oldal

kívánatos társadalmi közeget illetően. Mivel a „tartós pluralizmus” egyfajta leírás és norma, a kutatóknak ügyelni kell, hogy ne használják a pozíciójukat arra, hogy mások helyesről alkotott véleményét a magukéval helyettesítsék.

Csupán azért, mert a pluralizmus mellett foglalunk állást, attól még nem mehetünk el szó nélkül a gyarapodás kérdése mellett. Vegyük figyelembe, hogy a liberális demokratikus társadalmak elkötelezettek bizonyos alapelvek irányában, amelyek „alkotmányos” pozícióval rendelkeznek. Ezen alapelveket gondosan őrizheti egy írott alkotmány, mint például az Egyesült Államokban. Azonban én alkotmányos alapelvek alatt olyan alapelveket értek, melyek meghatározó jelentőségűek abban, hogy egy társadalom milyen képet alkot önmagáról, milyen típusú társadalomnak tartja magát. A liberális demokratikus társadalmak az emberi szabadság fogalmának sokfélesége, a demokratikus döntéshozatal, valamint a politikai és társadalmi egyenlőség mellett foglalnak állást. Ezek pontos jelentése természetesen vita tárgyát képezi. Mindazonáltal, az ilyen alkotmányos alapelvek a következőket sugalmazzák az egyéni és társadalmi gyarapodás eszméjéről:

Elsőként, a gyarapodással kapcsolatos döntéseknek összeférhetőnek kell lenni a liberális demokratikus alapelvekkel. Az olyan alapelveket, mint a többségi hatalomgyakorlás, a jogállamiság, a politikai egyenlőség és a személyi szabadság, tiszteletben kell tartani. A neveléstudományi döntéseknek demokratikus úton kell létrejönniük (Gutmann, 1987).

Másodsorban, ezen alkotmányos alapelvek teljes mértékű megvalósulásának neveléstudományi előfeltételei vannak. Az iskolák feladatai közé tartozik, hogy segítsék az egyének számára biztosítani azt, amit Rawls (1971) az azonos szabadság méltányosságán ért; valamint az esélyegyenlőség támogatása. Az alkotmányos alapelvek segítenek annak meghatározásában, hogy mi számít a társadalomban való értelmes, hasznos részvételhez szükséges képességnek, és ezáltal formálják a gyarapodás jelentését.

Harmadszor, az ilyen típusú társadalmak oktatási rendszere elkötelezett a társadalom alkotmányos alapelveivel összefüggő, rögzített kötelezettségek megóvásának tekintetében és jó állampolgárok kinevelésében (lásd Callan, 1997; Curren, 2000; Gutmann, 1987).

Végezetül, a személyi szabadság fogalmának korlátozni kell a kutatók egyéni gyarapodással kapcsolatos feltevéseit. Lehet, hogy a lelkek megváltása hozzájárul az egyéni gyarapodáshoz, de egy olyan társadalom, amely tiszteli a vallási szabadságot, nem használhatja az állami oktatási intézményeket ilyen célra, illetve a kutatók sem tűzhetnek ki effajta célokat maguk elé, ha egy demokratikus oktatási rendszer alkalmazottainak tekintik magukat. Egy liberális demokratikus társadalom iskolái nem lehetnek eszközei a kulturális vagy vallási imperializmusnak, vagy egy adott társadalmi szegmens uralmának egy másik felett. Azonkívül, egy szabad társadalomban a diákoknak joguk van ahhoz, hogy kialakítsák a

helyesnek vélt életről alkotott egyéni felfogásukat. Az iskoláknak gondoskodniuk kell az egyéni elképzelések tiszteletben tartásáról és az élet terén hozott személyes döntések ösztönözéséről (Brighouse, 2000). Liberális demokráciaként az Egyesült Államok eszmerendszere egyidejűleg formálja és korlátozza azokat a célokat, melyek meghatározzák az egyéni és társadalmi gyarapodás gondolatát.

Ha a neveléstudományi döntéseket demokratikus úton akarjuk meghozni, figyelembe kell venni a szakértelem és a kutatás szerepét a demokratikus döntéshozatalban. Nézzünk meg egy modellt arra, hogy hogyan is gondolkodhatnánk erről a kérdéstről. Ezt a modellt később el fogom vetni, de ennek ellenére tanulságos sajátosságokkal rendelkezik. Tétélezzük fel, hogy az emberek által követett célokat, mint preferenciákat és ízléseket kezeljük (a közgazdászok gyakran tesznek így), és a preferenciákra mint a racionális kritikán túlmutatóra gondolunk. Ehhez még hozzájön az, hogy az embereket megilleti saját preferenciájuk. Néhány közgazdász (lásd Monk, 1990) állítása szerint ezek a preferenciák erkölcsi erővel bírnak. A közgazdasági intézmények és az államigazgatás funkciója az, hogy kielégítse, nem pedig átformálja őket.

Mivel a preferenciák túlmutatnak a racionális kritikán, és erkölcsi erővel bírnak, a kutatók nem tudnak, de nem is kellene, hogy készítsenek szakértői véleményeket az egyes emberek preferenciáinak értékességéről. Azonban sokat mondhatnának arról, hogy ezek a preferenciák milyen módon érhetők el. A demokratikus döntéshozatal szerepe ebben az esetben az, hogy aggregálja a preferenciákat, ha azokat a piac nem megfelelően szolgálja és elérésükhöz nyilvános lépések szükségesek. A demokratikus folyamatok segítségével mindez eredményesen (és talán korrektül) valósítható meg, legalábbis más döntéshozatali folyamatokhoz képest, mert

66. oldal

a demokrácia politikai folyamatai révén az egyéni preferenciák úgy oszlanak el, hogy miközben senki nem kap meg mindent, amit akar, a lehető legtöbb ember a lehető legtöbbet kapja meg abból, amit akar.

Ez az elmélet segít a neveléstudományi kutatói szerepről alkotott kép átformálásában. Először is megtagadja a kutatóktól a professzionális véleményformálás jogát azokról a javakról, melyeket az oktatás révén próbálunk megszerezni. Ez egy demokratikus ügy. Másodszor, a kutató szerepe a demokratikus folyamatok által kijelölt célok hatékony eléréséhez szükséges technikai feltételek biztosítása. Harmadszor, ez a szemlélet olyan javaslat irányt mutat, mely szerint a neveléstudomány kutatás legitimációs formáinak bizonyos empirikus kérdések szabnak határt, melyek a célok megvalósításához szükséges eszközökre korlátozódnak és nem tartalmazzák a célok és szándékok vizsgálatát. A tudósok szerepe az olyan diszciplínák esetén, mint a történelem, a filozófia vagy a jog, melyek sokszor a célra koncentrálnak, a kvalitatív kutatási közreműködés szerepéhez hasonlóan csökkent. Az ilyen látásmód leszűkíti a funkciók színterét és az ebben érvényesülő kutatói szerepet. A nyilvánosság nem bírhat racionális megfontolással a neveléstudományi preferenciákról azon okból kifolyólag, hogy a preferenciák az érvek világa mögé nyúlnak. Ebből adódóan a kutatói közreműködés a nyilvános viták terén korlátozott, mivel a kutatók által vizsgált kérdések teljes egészében szakmaiak.

Ez a szemlélet nézetem szerint mélységesen téves. Annak részletes kifejtése, hogy miért, messze vinne bennünket a tárgytól. Néhány észrevétellel kell itt beérnünk. Először is, ez a szemlélet egyfajta pozitivistá ismeretelméletet fejez ki, mely mára már nagymértékben hitelét veszítette, és követőinek nagy része feladta. (lásd Howe, 2003; Kelly, a könyv 2. fejezete; Phillips & Burbules, 2000). Másodszor, a szemlélet drámai módon alábecsüli, hogy a neveléstudományi célok milyen mértékben képezhetik racionális és produktív vita tárgyát. (Gutmann & Thompson, 1996). Megfontolandó például, hogy számos preferencia (pl. szegregált iskolába járni) igazságtalan lehet. Még a teória nyelvezete is hamis színben tünteti

fel a célok és az erkölcsi normák természetét. Lehet, hogy valaki jobban kedveli a savanyúságot az olajbogyónál. Különös és csalóka az emberi méltóságban vagy egyenlőségben való hit, vagy a művészet és a zene iránti vágy preferenciakénti kezelése, mintha ezeket a dolgokat nem lehetne valamilyen oknál fogva tudatosan választani és fejleszteni (lásd Strike, 1993). Végezetül, ez a szemlélet létrehoz egy mesterséges különbségtételt a célok és az elérésükre alkalmazott módszerek között, melyek a valóságban gyakorta összefonódnak a nyelvben és az érvelésben. Erre vonatkozóan hasznos példa lehet a Coleman jelentés (Coleman, 1968), egy politikai kutatás mintaesete, melynek kérdései abból a feltevésből indultak ki, hogy igazságtalan, ha egyes emberek életkilátásait olyan „származási balesetek” határozzák meg, mint a rassz vagy társadalmi osztály. Ez vitát gerjesztett az iskolabuszozásról és a kompenzáló oktatásról, melyben az erkölcsi normák, kívánatos célok, és az ezek eléréséhez szükséges eszközök teljesen összefonódtak (lásd Strike, 1979).

Ezek az észrevételek felkínálnak egy másik szemléletmódot, mely a célokat és a normákat a racionális vita tárgyaként kezeli, és a tudományos érdeklődés tárgyaként legitimálja. Ha a célok és eszközök a tudományos elmélkedés legitim tárgyai és nyilvánosan megválaszthatók, és ha a célok és a módszerek összefonódnak, akkor nehezen lehet szétválasztani a döntéshozatalt egy demokratikus komponensre, mellyel kapcsolatban választott tisztségviselők és megbízottak hoznak döntéseket, valamint egy szakmai komponensre, melyet a kutatóknak delegálunk. Ebben az esetben tehát a neveléstudományi kutatás szélesebb térrel rendelkezik, mint csupán a szakmai módszerek empirikus felfedezése a demokratikusan választott célok megvalósításához, és a kutatók felelősséggel tartoznak érveik és konklúzióik széles körű nyilvánosság előtti ismertetéséért.

Ez az eszmecsere felveti a szabad és nyílt vita fontosságát és azt, hogy az ilyenfajta vitának két megkülönböztethető szerepe van. Az első, biztosítani az érvelés minőségét. Az érvelések színvonala körültekintő elemzés és kritika során fejleszthető. A második, informálni a nyilvánosságot és hozzájárulni a demokratikus mérlegelés folyamatához. Itt meg kell jegyezni, hogy ezeknek a feladatoknak a teljesítése nem csupán a szabad tanulmányozás és a nyitott kommunikáció támogatását kívánja meg, hanem nyomós érveléssel szolgál arra is, hogy a kutatóknak miért nem szabad olyan feladatokban részt vállalni, amelyek titoktartást követelnek.

Ugyanakkor az a tény, hogy a neveléstudomány kutatóknak feladata a nevelésről-oktatásról szóló nyilvános eszmecsereken való szereplés, indokoltá teszi, miért is nem tekinthető a kutatók részéről etikátlannak a pártoló kutatásban való részvétel. A pártoló csoportok (szervezetek, melyek egy adott nézetet vagy ügyet pártolnak) gyakorta generálnak nyilvános vitát és szolgáltatnak forrásokat a vitához. Ők

67. oldal

alkotják a demokratikus mérlegelés egy sarkalatos részét. Azonban a kutató számára erkölcsi kockázatok forrását is jelentik. Felajánlhatnak a kutatóknak kutatási támogatást, bevételt, nyilvánosságot, befolyást, karrierben való előrelépést, de lehet, hogy jobban érdekeltek saját ügyük előmozdításában az igazság feltárásánál vagy a nyilvános vita színvonalának emelésénél (lásd Viadero, 2002). Beágyazhatják a kutatót egy olyan kulturális közegbe, ahol az érveknek csak az egyik oldalát hallják meg. Ennélfogva próbára tehetik a kutató objektivitását. A kutatóknak csak olyan esetben szabad pártoló kutatásban részt venni, amikor biztosak lehetnek benne, hogy objektivitásukat meg tudják őrizni. Továbbá nem vehetnek részt olyan pártoló munkákban, amely titoktartást követel, vagy ahol az eredmények nyilvánosságra hozatala csak akkor lehetséges, ha azok egy prekonceptiót támogatnak.

A neveléstudományi kutatóktól gyakorta elvárják, hogy munkájukkal kielégítsék a politikai irányelvek formálóinak kutatási eredmények iránti igényeit. Ez így helyes és ésszerű. A kutatók számára utat biztosít ahhoz, hogy elősegítsék az egyén és a társadalom gyarapodását. Mi több, az egyetemen működő kutatók gyakran több szakértelemmel és

nagyobb szabadsággal rendelkeznek, mint azok, akik az állami hivatalok megbízásában állnak. Ezért valószínű, hogy munkájuk jobb minőségű és eredményeik nagyobb fokú objektivitással bírnak. Azonban a kutatók és a politikaformálók közötti kapcsolat erkölcsi veszéllyel telített, talán sokkal inkább, mint a kutatók és pártoló csoportok közötti viszony. A politikai megrendelésre készült munka sokszor nem esik kellő elbírálás alá. Gyakran csak egyfajta „gyors és alantas” munkavégzéssé silányul az idő szorítása és a szegényes támogatottság kényszere alatt. Azonkívül, a politikaformálók gyakran kérnek a kutatóktól értékelést vagy segítséget olyan politikai irányelvek és programok megvalósításához, amelyekben feltétlen érdekeltégük van. Nem feltétlenül érdekeltek olyan kutatások finanszírozásában, amelyek eredményeikkel esetleg nem a pártfogolt programot támogatják. A kérdésfeltevést úgy strukturálják, hogy abból a legújabb irányelvek és politikai szándékok megalapozottsága következzen. A legnagyobb probléma az, hogy azok a politikusok, akik állami szinten felelősek a kutatások támogatásáért, gyakran befolyással bírnak az adott állam állami egyetemeinek költségvetése és elismertsége felett. A kutatók félnek attól, hogy megbántsanak egy közhivatalnokot, mert ez a támogatásokhoz való hozzáférésük és befolyásuk megszűnésével járhat. Az egyetemi vezetők vonakodnak attól, hogy az érintett karok felvállaljanak egy kritikai vagy ellenzéki szerepet, a politikaformálók pedig velük szimpatizáló kutatókat keresnek.

Létezik természetesen a kutatók és a politikaformálók közötti produktív együttműködésre számtalan példa, köztük igencsak hasznos intézményi példák is, melyek nagymértékben hozzájárulnak a kutatómunka integritásához. A Nemzeti Kutató Tanács gyakran hív össze kutatói testületeket, hogy megválaszolják a politikaformálók által számukra feltett kérdéseket. A Nemzeti Kutató Tanács olyan eljárásrenddel rendelkezik, amely elhatárolja ezeket a testületeket a politikai befolyásolástól, a testületek ideológiai egyensúlyának létrehozására törekszik, és megköveteli azon állásfoglalások vagy gondolatok felfedését, melyek a testület tagjainak elfogultságát eredményezhetik. Ez rendszerint alkalmas a legkiválóbb kutatók vonzására és kellően alátámasztott kutatási produktumok létrehozására.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a kutatóknak mint társadalmi csoportnak lehetnek olyan érdekeik is, melyek függetlenek az állammal vagy pártoló csoportokkal való potenciális összefonódástól. Amennyiben nem közalkalmazottak, pozíciójuk és jövedelmük akkor is a közszférától függ. Ők a kiművelt elit tagjai. Bizonyos körökben megfordulnak, míg másokban nem. Valószínűleg osztják társadalmi osztályuk szemléletmódját. Feladatuk, hogy megértsék és megakadályozzák az előítéleteknek ezeket a forrásait.

A kutatók több felelősséggel tartoznak annál, minthogy csupán elkerüljék a részvételt az olyan kutatási projekteknél, ahol objektivitásuk sérülhet, amely titoktartási kötelezettséggel jár, vagy ahol a negatív eredményeket feltehetően eltitkolják. Az is kötelezettségeik közé tartozik, hogy támogassák azokat az intézményeket, amelyek biztosítják a kutatások objektivitását. További feladatuk a kollektív önvizsgálat, mely lehetővé teszi számukra saját előítéleteik megértését.

A VESZÉLYEZTETETT NÉPCSOPTOK VÉDELME

Ennek a területnek vannak törvényhozási vonatkozásai, így a meglévő szabályokat a kutatóknak követniük kell. Egy történeti ismertetőt követően a Belmont Jelentést mutatom be, amely mind az emberi alany védelmének alapelveit, mind ezen elvek alkalmazását tárgyalja.

68. oldal

Az emberi alany kutatásának etikai vetülete a Nürnbergi perek idejéig nyúlik vissza, ahol nyilvánosságra kerültek a náci orvosok által elkövetett atrocitások. A tárgyalások eredményeképp született meg a Nürnbergi Szabályzat, amely olyan irányelveket fektet le, mint a kutatási alany beleegyezésének szükségessége, a hiábavaló szenvedés elkerülése, valamint, hogy azt a kockázatot, aminek az alany ki van téve, igazolnia kell a kutatás

lehetséges hasznának. Az Egyesült Államokban az emberi alanyok védelmének törvénybe iktatását két tanulmányosorozat napvilágra kerülése indította el: a Tuskegee vizsgálatokban szifilisszel fertőzött fekete férfiakat szándékosan nem gyógykezelték, így figyelve meg a betegség kifejlődését (Jones, 1993); az Energiaügyi Minisztérium pedig olyan kutatássorozatot vezetett, amelyben az alanyokat különböző fajta sugárzásnak vetették alá (Kong, 1994). Ezekben az esetekben olyan kísérleteket alkalmaztak, amelyek fokozott kockázatot jelentettek a kutatási alany számára. Ezen túlmenően alapvetően megtevesztésen és bizonyos mértékben kényszeren alapultak. A Tuskegee vizsgálatot az 1930-as években, szegénysorban lévő, félalnfabéta fekete férfiak körében végezték Alabama államban. Nehezen elképzelhető, hogy a rasszizmus ne játszott volna szerepet.

Ezek orvosi kutatásokkal kapcsolatos esetek voltak, de a viselkedéstani, társadalomtudományi és oktatásügyi kutatások is problémákat vetnek fel. Stanley Milgram (1963) például egyik felmérésében azt vizsgálta, hogy a kutatásban részt vevők mennyire hajlanak arra, hogy egy memória tesztben vétett, koholt hibáért elektronikus sokk által fájdalmat okozzanak a kísérleti alanyoknak. Noha a sokk nem volt valós, a résztvevőket félrevezették, és néhányuk úgy tűnt, komoly gyötrelmeket élt át a kísérlet alatt. Egy másik esetben az antropológus Herbert Wolcott (1983) tanulmányozta Brad-et, a Wolcott oregoni birtokán élő fiatal embert. A kutatás során Wolcott és Brad között jelentős személyes kapcsolat alakult ki, s egy alkalommal Brad megpróbálta megölni Wolcott-ot és társát. Wolcott és Brad között homoszexuális viszony is létesült. Mind Milgram, mind pedig Wolcott védelmezik kutatási módszerüket, és vizsgálatukat sokfelé jelentős tudományos eredményként tartják számon. Mindenesetre kétséges, hogy manapság, a jelenlegi emberi alanyok etikai kezelésére vonatkozó elvek alapján, lehetséges volna-e ezen kutatások lefolytatása. Milgram vizsgálatai kérdéseket vetnek fel a kísérletben résztvevők veszélyeztetettségével, valamint a hasznos kutatási eredmény érdekében történt megtevesztés mértékével kapcsolatban. Wolcott munkája pedig kérdéseket vet fel mind a kutató és alany közti érzelmi kötődés megengedhető mértékével, mind pedig a kutató személyes és szakmai életének határátlépésével kapcsolatban (Dentith, 2003).

A Belmont Jelentés, *a Kutatásban részt vevő alanyok védelmét szolgáló etikai elvek és irányelvek*, a Biomedikai és Viselkedéstani Kutatások Alanyainak Védelmét Szolgáló Nemzeti Bizottság jelentése (1978). A Bizottságot a Nemzeti Kutatási Törvény hívta életre, mely 1974. július 12-én lépett hatályba. A bizottság azt a feladatot kapta, hogy határozza meg az ilyen jellegű kutatások alapelveit és dolgozza ki a követendő irányelveket.

A bizottság három alapvető és ezek háromféle elsődleges alkalmazását szorgalmazta: a személyek tisztelete, a jótekonyság, és az igazságosság. Ezen elvek és alkalmazások értelmezése olvasható az alábbiakban.

A személyek tisztelete

A Bizottság kijelentése szerint a személyek tisztelete két kiegészítő alapvető tartalmat tartalmaz: „Először is, hogy az egyéneket autonóm személyiségként kell kezelni, másodsorban pedig, hogy azok, akik csökkent autonómiával rendelkeznek, védelemre jogosultak.” Autonóm személynek számít az, aki „képes személyes céljait mérlegelni, s ezen mérlegelés alapján cselekedni”. Ezek tisztelete abban áll, hogy súlyt adunk nézeteiknek és választásaiknak. Azokra, akik nem autonóm személyek, úgy tekintünk, mint akik védelemre szorulnak, feltehetően azon okból kifolyólag, hogy képtelenek bölcs döntéseket hozni saját boldogulásuk érdekében. A nem-autonóm személyek közé számítanak a gyermekek, a szellemi fogyatékosok, valamint

69. oldal

jelentősen korlátozott személyek, például a rabok. A kiskorúak védelmének tipikus megnyilvánulási formája a paternalizmus. Az oktatás terén paternalizmusnak a szülői beleegyezés tekinthető.

Az autonómia elvének elsődleges alkalmazása a tájékozott beleegyezésen alapul. Ez az alany számára közérthető módon megfogalmazott, megfelelő információ közlését, s az erre reflektáló döntéshez való elégséges időt jelenti. Amennyiben a megértés képessége korlátozott, a beleegyezést egy felelős, és kompetens harmadik félnek kell megadnia, aki törvény szerint döntésre jogosult és aki az érintett egyén érdekében fog dönteni. A beleegyezésnek önkéntesnek kell lennie.

Jótekonyság

Jótekonyság alatt többet értünk a kedvesség és a jótekonycodás kötelezettségének teljesítésénél. Ez egy olyan kötelezettség, amely két (egymásnak ellentmondó) fő szabály által fogalmazható meg: Ne okozz kárt; a lehető legnagyobb jótétemény elérésére törekedj, s az esetleges „károkat” csökkentsd amennyire tudod.

A jótekonyság megkívánja a kutatótól, hogy értékelje és mérlegelje a kockázatokat és előnyöket. A kutatótól elvárható, hogy a lehetséges előnyök és az esetlegesen felmerülő veszélyek számbavételével végezze a kutatását. Kockázatok felmerülése esetén a kedvező hatás eléréséhez vezető módszerek átgondolására van szükség. Igazolást kell nyújtani mind a kutatási alanyok beleegyezésének részeként, mind a megfelelő felülvizsgálati szervek irányában. Általában az a szerencsés, ha a potenciális nyereségek mértéke meghaladja a kockázatokét. A jelentés az alábbi megközelítéseket tartja fontosnak a kockázati mérlegelés szempontjából: Erőszakos, vagy embertelen bánásmód sosem lehet igazolt; b) A célok fényében felmerülhetnek kockázatok c) ha jelentős károsodás veszélye áll fenn, az alanyok felé történő igazolási kötelezettség megnő, (d) veszélyeztetett csoportok bevonásakor kiválasztásuk helyességét indokolni kell, és (e) A tájékozott beleegyezés folyamatában a kockázatok és nyereségek jól legyenek dokumentálva.

Igazságosság

Az igazságosság megkívánja a nyereségek és terhek igazságos elosztását. A tanulmány elismeri, hogy a kutatás igazságosságának érvényre juttatása számos nehézségbe ütközik, mindazonáltal különös hangsúlyt fektet azokra az esetekre, ahol veszélyeztetett csoportok a kutatás alanyai és mások a kedvezményezettjei, vagy ahol azon réteg, amely profitál a kutatásból szélesebb, mint az, amelyből a kutatási alanyokat kiválasztják. (Mint például a Tuskegee-esetnél).

Az alanyok kiválasztásának igazságosnak kell lennie. Nem szabad valakit kiválasztani azért, mert veszélyeztetett csoportba tartozik, avagy kevésbé értékes (vagy éppen értékesebb) alanynak tartják. A nyereségeket és terheket a faji, nemi hovatartozás, az osztály és kultúra figyelembevételével kell igazságosan megosztani. Az aránytalanul sok terhet viselő osztályok megterheltségét nem növelheti a kutatás.

Noha a Belmont Jelentés mind az orvosi, mind a viselkedéstani kutatásokra vonatkozik, elsősorban az orvosi kutatás szempontjain alapul. Nem veszi számításba azokat a szempontokat, amelyek az oktatás területén végrehajtott kutatások alanyainak védelmét szolgálnák. Ezúton szeretném összefoglalni (némi szerkesztés, értelmezés és átrendezés segítségével) az AERA etikai kódex (lásd 44.o.) azon rendelkezéseit, amelyek a kutatásban résztvevőkre vonatkoznak.

1. A kutatóknak biztosítaniuk kell a tájékozott beleegyezést, melybe beletartozik a tervezett kutatás céljainak közlése is.

2. A kutatóknak (ahol lehetséges és szükséges) gondoskodniuk kell a névtelenség és bizalmasság megőrzéséről. Az alanyok akkor tekinthetők anonimnak, ha személyük ismeretlen a kutató előtt. Bizalmas kezelésnek tekinthető, ha a kutató nem fedi fel az alanyok kilétét, illetve, amennyiben ez nyilvánosan ismert, nem közöl nem helyénvaló adatokat

70. oldal

az alannal kapcsolatban. Mivel bizonyos esetekben nehéz az adatokat bizalmasan kezelni, a kutatás alanyait tájékoztatni kell a nyilvánosságra kerüléssel járó veszélyekre is.

3. A kutatási alanyok félrevezetését kerülni kell, vagy legalábbis minimálisra csökkenteni, ezt is csak abban az esetben, ha a kutatás nyeresége igazolja azt. A későbbiekben tájékoztatni kell a kutatás alanyait az esetleges félrevezetésekről és azok okairól.
4. A kutatóknak tiszteletben kell tartaniuk a kutatásnak otthont adó intézmény eljárásait és kutatási irányelveit. Figyelembe kell venniük a vallási, nemi és kulturális különbségeket, valamint a már folyamatban lévő tevékenységek integritását.
5. A kutatás alanya dönthet úgy, hogy nem folytatja a közreműködést.
6. A kutatók nem használhatják ki alanyaikat, valamint nem kényszeríthetik közreműködésre őket.
7. A kutatóknak el kell kerülniük a káros következményekkel járó bánásmódot, mint például egyes folyamatok részeinek elhagyása.
8. A kutatóknak megfelelőképp kell közölniük eredményeiket mind a kutatói társadalom, mind az érdekeltek felé.

A kutatásban részt vevő személyeket mind a törvény, mind az intézményes politika védi. A Szövetségi Szabályozások Szabálykönyve előírja a kutatásban részt vevő személyek védelmét (lásd: <http://www.fda.gov/oc/ohrt/irbs/default.htm>). Csekély kivétellel „ez a szabály vonatkozik minden olyan kutatásra, amely a politika alkalmazása érdekében megfelelő adminisztratív tevékenységet folytató Szövetségi Osztály, vagy Ügynökség vezetése, támogatása, vagy szabályozása alá tartozik”. Az ezen szabályozás alá eső intézmények kötelesek felállítani egy Intézményi Felülvizsgálati Szervet, amelynek a kutatás kezdete előtt jóvá kell hagynia azt. A legtöbb intézmény a támogatás forrásától függetlenül megkívánja azon kutatások felülvizsgálatát, amelyben személyek a kutatási alanyok. Az intézményi politika törvény határain belül változhat. Emiatt elengedhetetlen, hogy a kutatók megértsék és betartsák saját intézményük irányelveit.

A következőkben az oktatással kapcsolatos lényeges kérdéseket vázoljuk fel. Először is az oktatásban részt vevő kutatóknak érzékenynek kell lenniük az oktatással kapcsolatos témákat érintő kockázatokkal kapcsolatban. Az oktatással összefüggő kutatások általában nem járnak sérüléssel, vagy testi veszélyeztetéssel, azonban a pszichológiai kockázatokra figyelniük kell. Ezen felül az anonimitás és titoktartás hiánya a kínos helyzetektől kezdve a hírnév csorbulásáig számos veszéllyel járhat. A személyi károkon túl az intézmény is károsodhat. A kutatás lehet tolakodó, osztályok és iskolák tekintetében bomlasztó hatású, károsíthatja a jó hírnevet. Előfordulhat, hogy nem tartja tiszteletben a helyi irányelveket, és nem figyel az iskolán belüli diverzitás különböző fajtáira. Kísérleti kutatás esetén, a kutatóknak nem szabad lekezelőnek tekintett bánásmódnak kitenni a diákokat. Az a kíváncsi, hogy a nyereségek ellensúlyozzák a károkat, további kérdéseket vet fel. Nem csupán arról kell megbizonyosodnunk, hogy a lehetséges nyereségek túlsúlyban vannak az esetleges károsodásokkal szemben, hanem a nyereségben részesülők és a kárt szenvedők körét is figyelembe kell vennünk. Az alanyok kihasználásának számít, ha a kutatásban résztvevő, bizonyos rétegekhez tartozó alanyok aránytalan túlsúlya mellett más csoport, vagy az egész

társadalom részesül a javakból. Ugyanakkor az is igazságtalan, ha bizonyos csoportok folytonosan kimaradnak a kutatásokból. A kutatóknak számba kell venniük a nyereségek és károk megoszlása mellett a kutatás által okozott lehetséges sérülések formáit is.

Az AERA etikai kódex (AERA, 1992) második részének bevezetőjében az alábbi rész található:

A kutatási alanyok védelmét célzó előírásokat nem szabad a tanári kutatás, az akciókutatás és a gyakorlati felmérés gátjaként értelmezni mindaddig, amíg: az adatok normális

71. oldal

tanítási/tanulási folyamatból származnak, bizalmas kezelésük megoldott, a résztvevők biztonsága és jóléte védett, a tájékozott beleegyezés megfelelő időben érkezett, és a kapott információk felhasználását elsősorban az adott közegben instrukciókat kapók helyzetének javítására szánják.

A gyakorlati kutatás számos sajátos problémát vet fel (lásd: Pritchard, 2002). Ezek egyike, hogy gyakran nem egyértelmű mikor válik a gyakorlat kutatássá. Persze remélhetőleg minden, oktatásban részt vevő személy reflexíven viszonyul a gyakorlathoz, és tanul annak eredményeiből. Mikor válik a reflexió kutatássá? Mikor lesz szisztematikus? Mikor szánják kutatásnak? Mikor dolgozzák ki és adják közre és kinek? Tegyük fel, hogy egy tanár közölni szeretne valamit, amire „ex post facto” rájött, s mindezt anélkül, hogy a kutatás szándéka felmerült volna benne. Ez kutatás? Az esetet követően beleegyezés megszerzésére is törekedni kell?

Egy másik probléma, hogy gond lehet az önkéntes tájékozott beleegyezéssel abban az esetben, ha maga a kutató a tanár. (lásd: Prithard & Koski, 2004). Tegyük fel, hogy a tanár az osztályából egy vagy több gyerektől nem tudja megszerezni a beleegyezést. Ilyenkor vajon le kell állítani a kutatást? Ki lehet-e zárni az osztályból, vagy átirányítani máshová azt a gyereket, akinek részéről nem született beleegyezés? Vajon kell-e a szülőknek kellemetlen következményektől tartaniuk, ha nem járulnak hozzá a kutatáshoz? Végezetül az akciókutatás, beleértve a tanárok által vezetettet is, meglehetősen nyílt kimenetelű lehet. Az akciókutatás természetéből fakadóan folyamatában újul meg. Részletekbe menően megvilágítani a célját nehézségekbe ütközhet.

Ez utóbbi nehézséggel nem csupán az akciókutatást folytatók és saját praxisukat tanulmányozó gyakorlati szakemberek szembesülnek, hanem jellemző lehet a kvalitatív kutatás bizonyos fajtáira is. Antropológusok például nehézkesnek találhatják egy adott népcsoport kultúrájában való elmerülés pontos céljainak megvilágítását, különösen, ha bizonyos hipotézisek helyességének ellenőrzése is a feladat részét képezi (lásd: Shea, 2000). Ezen felül a kutatás célkitűzései változhatnak. Ezért, hogyha a tájékozott beleegyezéshez előzetes célmeghatározás szükséges, ez problémákba ütközhet nyílt végű kutatások esetén. A személyek védelmének kívánalma néhány kutatást jobban gátol, mint másokat.

Még egy záró gondolat: Korábban már szót ejtettünk a szakmai autonómia fontosságáról. Vajon következik-e ebből, hogy a személyi alanyok védelmére hozott szabályokat figyelmen kívül hagyjuk, mivel ezek külsőleg befolyásoltak és jogerejük van? Tapasztalatom szerint számos kutató terhesnek és szükségtelennek találja az ezen szabályoknak való megfelelést. Megbízhatónak tartják magukat, és jobban szeretnék, ha a kutatók önszabályozók lennének.

Nem vélem fenntarthatónak ezt az álláspontot. Először is, a szakma autonómiájának általam vázolt nézete az intellektuális életre és a szakma intellektuális színvonalára vonatkozik. Ez az a terület, ahol a kívülállókknak ugyan nincs tapasztalata, mégis erős készletet éreznek a beleszólásra. Másodszor is a szakértői vélemény (peer review) rendszer az intellektuális színvonal biztosításának sikeres és megfelelő eszközét nyújtja, viszont a

kutatói közösségnek nem áll rendelkezésére ehhez hasonló mechanizmus a kutatási alanyok etikai védelmének biztosítására. Végül, az IRB-k olyan végrehajtási mechanizmusok, melyek tudós közösségekben gyökereznek, s melyek a megfelelő színvonal figyelembevételét és megismerését szorgalmazzák. A kutatási alanyok védelmének érdekében felállított követelményeknek való megfelelés néha kényelmetlenségekkel járhat, különösen azok számára, akik maguktól, külső ellenőrzés nélkül is lelkiismeretesen végeznék a dolgukat, azonban egy ilyen követelményrendszer felállítása valós problémákra jelent megoldást a szakmai függetlenség aláásása nélkül, és méltán jogosult a kutatói közösség támogatására.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a fejezetben a pedagógiai kutatások etikájának közösségi megközelítését vázoltam fel. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy a kutatás etikáját alapul véve előnyben kell részesíteni a

72. oldal

közösség céljainak elérését. A fő alapelv olyan minőségi kutatást végezni, amely fokozza az oktatásban résztvevők képességeit az egyéni és társadalmi jólét előmozdításához. A közösségi megközelítés megköveteli a kutatóktól, hogy a közösség céljait szem előtt tartva vizsgálják felül saját viselkedésüket. Szükség van továbbá azon intézmények boldogulásának szem előtt tartására is, amelyek a közösséget szolgálják, tehát jóval többről van szó annál, hogy a kutatók egyedileg tisztességes kutatómunkát folytatnak. Az alapvető kívánalmak között bizonyos ismeretelméleti értékek is szerepelnek- az igazság tisztelete, bizonyítékok, érvelés, s az arra való ügyelés, hogy az eredmények inkább a jobb érvelést, mintsem az erőt tükrözzék. Ezeknek az értékeknek a gyakorlatban és intézményi szinten is érvényt kell szerezni. Ezen értékek közé tartozik a tudományos szabadság, az intellektuális nyitottság, valamint a társak véleményének és a kutatói szakma autonómiájának tisztelete, csakúgy, mint a világnézeti sokszínűség elismerése. Végül, de nem utolsósorban a kutatóknak tiszteletben kell tartaniuk a kutatásban résztvevő alanyok és a védelmükre létrehozott intézmények jogait és érdekeit.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Az ebben a cikkben leírt kutatás részben a Spencer Alapítvány támogatásával valósulhatott meg. A közölt adatokért, kijelentésekért és nézetekért kizárólag a szerző felelős.

*(Golyán Szilvia
golyan.szilvia@avkf.hu)*